ePublishing

The Gleaner

Vol 5 (1967)

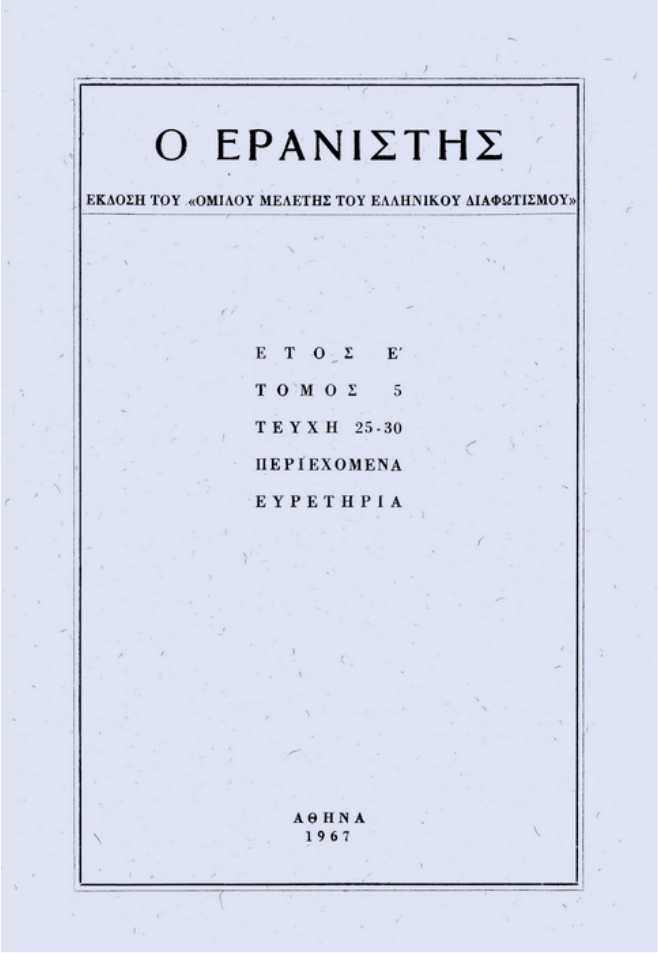

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ Ε΄
ΤΟΜΟΣ 5
ΤΕΥΧΗ 25-30
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΑΘΗΝΑ
1967

Αντώνιος Στρατηγός (Βιοβιβλιογραφικές έρευνες)

Κ. Θ. Δημαράς

doi: 10.12681/er.9421

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Αντώνιος Στρατηγός (Βιοβιβλιογραφικές έρευνες). *The Gleaner*, *5*, 1–8. https://doi.org/10.12681/er.9421

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 11:45:29

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ

Βιοβιβλιογραφικὲς ἔρευνες

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1708, ἢ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1709, δημοσιεύεται στὴν Βενετία, ἡ, περίφημη πιὰ σήμερα, ποιητικὴ Συλλογή, «Ἄνθη Εὐλαβείας». *Ἄνθη Εὐλαβείας ἐκχυθέντα εἰς τὴν πανένδοξον Μετάστασιν τῆς θεομήτορος Μαρίας, παρά τινων τῶν τοῦ Φλαγγινιανοῦ Ἑλληνομουσείου τροφίμων τε καὶ σπουδαίων.* Ἀνάμεσα στοὺς δώδεκα αὐτοὺς τροφίμους τε καὶ σπουδαίους, ἕνας εἶναι ὁ Ἀντώνιος Στρατηγός, ἀναγνώστης Κερκυραῖος, ὅπως ἀναγράφεται στὴν οἰκεία θέση τοῦ βιβλίου.

Ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς Συλλογῆς, ὁ πρεσβύτερος ἴσως νὰ εἶναι γύρω στὰ τριάντα· ὁ νεώτερος εἶναι δέκα τεσσάρων ἐτῶν [1]. Ἀπὸ τὰ προβλήματα ὅσα γεννάει ἡ μελέτη τοῦ χαριτωμένου ἀλλὰ καὶ γενναίου αὐτοῦ βιβλίου, τὸ ἕνα ἀναφέρεται στὴν ἀπόδοση διαφόρων ἀνωνύμων ποιημάτων του στοὺς νεαροὺς στιχουργούς τους. Καὶ γιὰ τὸν Στρατηγὸ παρουσιάζεται κάποιο τέτοιο ζήτημα, μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι πάντως ἕνα ποίημα, ἐκεῖνο ποὺ θὰ μᾶς ἐνδιέφερε περισσότερο νὰ ἀποδώσουμε στὸν ποιητή του, δὲν προκαλεῖ ἀνησυχίες, γιατὶ εἶναι ἐπώνυμο : πρόκειται γιὰ τὸ σονέτο ποὺ εἶναι τιτλοφορημένο «Ὅτι ὁ θάνατος τῆς Θεομήτορος ἐστάθη ἡ θεϊκὴ ἀγάπη»· κομψοτέχνημα λαξευμένο ἐπάνω στὸ γραφικὸ λόγιο «κραταιὰ ὡς θάνατος ἀγάπη».

Δὲν ἔχουμε λόγο νὰ σχολιάσουμε τὴν κάποια ψυχρότητά του, ἢ τὴν τυπικὰ μπαρὸκ ἐκζήτησή του : τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὀλίγα νέα στοιχεῖα ὅσα ἔχω νὰ παρουσιάσω στὸ σημείωμά μου τοῦτο, ἀναφέρεται

1. Ἡ ἐργασία τὴν ὁποία παρουσιάζω ἐδῶ στηρίζεται σὲ ἔρευνες καμωμένες στὴν Βενετία καὶ τὴν Πάδοβα : Βενετία : Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο, Μαρκιανή, Κρατικὸ Ἀρχεῖο. Πάδοβα : Παλαιὸ Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου, Σεμινάριο. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μου αὐτῶν ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴν τρίτη ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ἀλλὰ ἀνάλυση τῶν στοιχείων ὅσα συνεκέντρωσα, δὲν ἔχω δώσει ὡς σήμερα. Εἰδικὴ μελέτη μου γιὰ μερικὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὰ Ἄνθη Εὐλαβείας πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ στὸ *Τετράδιο Τέταρτο* (στὴν μνήμη τοῦ Ἀνδρέα Καμπᾶ).

στὴν ἡλικία τοῦ σονετογράφου : ὁ Ἀντώνιος Στρατηγὸς εἶχε γεννηθεῖ εἴτε τὶς ἐντελῶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ 1692, εἴτε, μᾶλλον, μιὰν ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ 1691 [1]. Συνεπῶς ὅταν γράφει τὸ ποίημά του αὐτό, εἶναι περίπου δέκα ἑπτὰ ἐτῶν. Οἱ γλυκασμοὶ («καὶ θάνατον γλυκὺν αὐτῆς νὰ δώσῃ»), ἡ ἀνάμιξη τῆς μυθολογίας μὲ τὴν χριστιανικὴ πίστη (ὁ Ἔρωτας ποὺ παίρνει ἐντολὴ ἀπὸ τὸν οὐρανὸ νὰ θανατώσει τὴν θεομήτορα), ὅλα αὐτὰ βεβαιώνουν τὸν καίριο καὶ ἰσχυρὸ λόγο τοῦ Renan, ὅτι ὁ θαυμασμὸς εἶναι πάντοτε ἱστορικός : ὅταν δοῦμε αὐτὸ τὸ παιδὶ ποὺ εἶχε μπεῖ δυὸ χρόνια πρὶν στὴ σχολή, νὰ προσπαθεῖ νὰ πειθαρχήσει τὸν φυσικὸ ἑλληνικὸ λόγο στοὺς αὐστηροὺς κανόνες τῆς λογίας στιχουργικῆς, θὰ καταλάβουμε πιὸ καλὰ καὶ θὰ ἐκτιμήσουμε πιὸ σωστὰ τὴν προσφορά του. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ εἶταν πιὸ δύσκολο νὰ ἐξηγήσουμε, εἶναι τὸ πῶς ὕστερα ἀπὸ μιὰ τόσο λαμπρὴ ἐξόρμησή του στὴν λογοτεχνία μας, φαίνεται νὰ τὴν ἐγκαταλείπει γιὰ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν : τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ὑπάρχουν συλλογικὰ αἴτια, ποὺ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν, ἀλλὰ καὶ ἀτομικά, στὰ ὁποῖα πάντως θὰ πλησιάσουμε, ἀφοῦ ἄξονα τῆς μελέτης μας ἔχουμε τὴν βιογραφία τοῦ νεαροῦ στιχουργοῦ.

Κερκυραῖος. Στὴν Κέρκυρα εἶχε γεννηθεῖ, κερκυραῖος ἐγγράφεται στὴν σχολή, καὶ ἔτσι, ἐπίσης, ὑπογράφεται στὸ ποίημα. Ὡστόσο ἡ οἰκογένειά του εἶταν ἀπὸ τὴν Κρήτη· ὁ Ἀντώνιος εἶναι γιὸς τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι θὰ εἶχε προσφέρει ὑπηρεσίες στὴν Βενετικὴ πολιτεία τὸν καιρὸ τοῦ κρητικοῦ πολέμου : τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀργότερα, στὰ 1732, ἀναγνωρίσθηκε στὰ παιδιὰ τοῦ Μιχαὴλ ἡ citadinanza [2]. Δὲν γνωρίζουμε ἂν καὶ πότε ἐπέρασε ἡ οἰκογένεια ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴν Βενετία· ἕνας κλάδος εἶχε καταφύγει στὴν Ζάρα, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐγεννήθηκε σὲ μερικοὺς ἱστοριογράφους ἡ ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ δαλματικὴ οἰκογένεια.

Πάντως, πτωχότατος, ἐπειδὴ ἡ οἰκογενειακὴ περιουσία χάθηκε στὴν Κρήτη, ὁ Ἀντώνιος διεκδικεῖ στὰ 1705 μιὰ θέση ὑποτρόφου στὴν Φλαγγίνειο, καὶ φαίνεται νὰ τὴν ἐπέτυχε [3]. Τὸ 1711, ἀφοῦ ἔληξε ἡ

1. Γιὰ τὴν γέννηση τοῦ Στρατηγοῦ ἔχουμε τὸ πιστοποιητικὸ ἀπὸ 4 Ἰανουαρίου 1691 (ἐνετικὸ ἡμερολόγιο, δηλ. 1692), τοῦ ὁποίου δημοσιεύεται ἐδῶ φωτογραφία. Ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ βάπτιση, συμπεραίνω ὅτι ἡ γέννηση θὰ συνέπεσε μὲ τὸ τέλος τοῦ 1691. (Κρατ. Ἀρχ. Rif. 547).

2. Βεβαίωση γιὰ τὴν citadinanza ἔχει ἐκδοθεῖ στὶς 14 Αὐγούστου 1732 (Μαρκιανή, Ms Ital. 6778).

3. Στηρίζομαι σὲ ἀρχειακὸ στοιχεῖο τῶν Riformatori (Κρατ. Ἀρχεῖο Rif. 547) ὅπου ἀποφασίζεται ἡ πλήρωση τριῶν κενῶν θέσεων τοῦ Κωττουνιανοῦ καὶ πέντε τοῦ Φλαγγινείου.

προβλεπομένη ἑξαετία τῶν σπουδῶν του στὴν Φλαγγίνειο, ἐπιδιώκει μιὰ θέση ὑποτρόφου στὸ Κωττουνιανὸ κολλέγιο τῆς Πάδοβας· χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σύσταση τὴν ὁποία ἐξέδωσε τότε γι' αὐτὸν ὁ Φιλαδελφείας Μελέτιος, ὁ Τυπάλδος [1]. Φαίνεται καὶ αὐτὴν τὴ θέση νὰ τὴν ἐπέτυχε, ἀρκετὰ γρήγορα [2]. Στὸ μεταξύ, ἐγράφθηκε καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας (1712), ὅπου ἀνανέωσε γιὰ μερικὰ χρόνια τὴν ἐγγραφή του, ἀλλὰ χωρὶς τὸ ὄνομά του νὰ ἐμφανίζεται στοὺς πίνακες τῶν ἀποφοίτων [3]. Ὅμως ὅλα μοιάζει νὰ τὸν ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἀποξένωση ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία στὴν ὁποία εἶχε δώσει ἀπὸ νωρὶς ὑποσχέσεις ἄξιες λόγου : τὸ 1716 τοῦ προσφέρθηκε ἡ θέση τοῦ Διευθυντῆ στὸ Κωττουνιανὸ Κολλέγιο, καὶ τὴν ἐδέχθηκε. Νεώτατος ἀκόμη, καὶ ἄγουρος, θὰ ἀφιερώσει τὸ κύριο μέρος τῶν δυνάμεών του στὴν διεξαγωγὴ τῶν ἔργων τὰ ὁποῖα ἀνέλαβε· μέσα στὸν κλειστὸν ὁρίζοντα τῆς σχολῆς του, φορτωμένος διοικητικὲς ὑποχρεώσεις, ἀποκομμένος ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα τῶν συμπατριωτῶν του, ὅπου κι ἂν εἶχαν ἐγκατασταθεῖ, εἴτε στὴ Βενετιά, εἴτε στὴν Κέρκυρα, εἴτε ὁπουδήποτε ἀλλοῦ, θὰ περάσει ὅλα τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του, ὥς τὸ θάνατό του, 1758 : σαράντα πέντε χρόνια, μέσα στὸ Κολλέγιο, τὰ τρία μαθητής, τὰ ὑπόλοιπα Διευθυντής [4].

Ἀλλὰ ἐνῶ ἀπὸ τοὺς πέντε ὑποψηφίους γιὰ τὸ Κωττουνιανὸ ἀναγράφεται ποιοὶ προκρίθηκαν, ἀπὸ τοὺς ἕξι τοῦ Φλαγγινείου δὲν ξεχωρίζει κανείς. Ἡμερομηνία διαβάζω 29 Ἰανουαρίου 1705, δηλαδὴ 1706· κατόπιν ὅμως τὸ πιστοποιητικὸ γιὰ τὴν ἡλικία τοῦ Στρατηγοῦ ἐπικυρώνεται στὶς 24 Ἰανουαρίου 1706, δηλαδὴ 1707. Γιὰ τοῦτο δὲν εἶμαι ἐντελῶς κατηγορηματικὸς ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἔτος τῆς εἰσαγωγῆς του. Ὁ Κ. Μέρτζιος ἔχει ἰδεῖ τὸ σημείωμα τοῦ ἀρχείου τῶν Riformatori (βλ. *Μικρὸς Ἑλληνομνήμων*, Ἀθήνα 1939, σ. 123), ἀλλὰ δὲν τὸ χρονολογεῖ.

1. Φωτογραφία τοῦ ἐγγράφου δημοσιεύεται ἐδῶ (Κρατικὸ Ἀρχεῖο, Rif. 547) καθὼς καί, ἀπὸ τὴν ἴδια συλλογή, σχετικὴ αἴτηση τοῦ Στρατηγοῦ ἀχρονολόγητη.

2. Γιὰ τὴν ἐγγραφὴ τοῦ Στρατηγοῦ στὸ Κωττουνιανὸ ἔχουμε τὴν βεβαίωση τὴν ὁποία δίνει, σχεδὸν σύγχρονα μὲ τὴν βεβαίωση τοῦ Μελετίου, ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος (6 Ἰουνίου 1711) Κρατ. Ἀρχεῖο, Rif 547.

3. Εὐχαριστῶ θερμότατα καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτήν, τὴν D.ssa Lucia Rossetti, ἡ ὁποία διευκόλυνε πάντοτε πολὺ τὶς ἔρευνές μου στὸ παλαιὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, καὶ μὲ συμπαραστάθηκε σ' αὐτές. Στὴν ἀνεξάντλητη προθυμία καὶ εὐγένειά της ὀφείλω τὴν ἐξακρίβωση τῶν σχετικῶν μὲ τὶς ἐγγραφὲς τοῦ Στρατηγοῦ στὸ Πανεπιστήμιο, γιὰ τὰ ἔτη 1712/13, 1713/14, 1714/15, καὶ 1715/16.

4. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παραπάνω σημείωση, ὁ Στρατηγὸς δὲν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν Πάδοβα στὰ χρόνια 1712 καὶ 1716. Τότε ὅμως, πάλι, στὶς 15 Μαΐου τοῦ 1716, διαδέ-

Οἱ σύγχρονοί του, Ἰταλοὶ καὶ Ἕλληνες, τὸν τιμοῦν. Οἱ μνεῖες τὶς ὁποῖες βρίσκουμε σὲ ἔργα Ἑλλήνων λογίων (Προκοπίου ἢ ὅσοι ἐδιάβασαν τὴν ἀπαρίθμηση τοῦ Προκοπίου) εἶναι συμβατικές· τῶν Ἰταλῶν εἶναι φανερὸ ὅτι στηρίζονται σὲ περισσότερο συγκεκριμένες ἐμπειρίες. Ὁ ἴδιος φροντίζει νὰ ἀγκιστρώνεται κάπως στὴν πνευματικὴ ζωή: γράφει ἀρχαϊκὰ ἐπιγράμματα, σαπφικὰ ἄσματα, ἀνακρεόντεια ποὺ κάποτε, στὰ πρῶτα χρόνια, στολίζουν ἐκδόσεις ἑλληνικῶν ἔργων [1], ἀλλὰ ποὺ ὁλοένα καὶ περισσότερο ἀναφέρονται σὲ δυτικοὺς ἢ βρίσκουν τὴ θέση τους σὲ δυτικὰ δημοσιεύματα [2]. Στὰ 1733 δίνει τὴν «Ἑκάβη» μεταφρασμένη σὲ στίχους ἰταλικά· στὸν πρόλογο πληροφορεῖ τοὺς ἀναγνῶστες του ὅτι ἔχει ἑτοιμάσει καὶ μετάφραση τοῦ Πινδάρου, ἡ ὁποία, ὅμως, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἐδημοσιεύθηκε. Αὐτὴν τὴν ὥρα θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ποῦμε ἰταλὸ ἑλληνιστή· μὰ γιὰ τοὺς ξένους ἡ ἑλληνική του καταγωγὴ ἀποτελεῖ μία πρόσθετη ἰδιότητα.

Ὁ Μιχαηλάγγελος Carmeli, μεταφραστὴς κι ἐκεῖνος τοῦ Εὐριπίδη, προσφωνεῖ τὸν Στρατηγὸ ἑλληνικὰ καὶ λατινικά: ...«σέ, ἄνδρα σοφώτατον, καὶ μὴ μόνον ἐν τοῖς γράμμασι μὲν τῆς Ἑλλάδος γεγονότα τε καὶ τεθραμμένον, ἀλλὰ δὲ καὶ σπουδῇ καὶ ἀκριβείᾳ οὕτως ἠσκημένον, ὥστ' οὐδὲ πάντα τὸν χρόνον, οὐδὲ πάντα τὸν φθόνον σκότος τῇ σοφίᾳ τῇ σῇ (τοσοῦτον γὰρ διαφερόντως προέχεις) ἐμποιῆσαι δύνασθαι...» [3]. Ὡραία περιγραφὴ τοῦ Ἀντωνίου Στρατηγοῦ μᾶς ἔχει ἀφήσει, ἀνέκδοτη, ὁ ἀνηψιός του, μαθητής του, διάδοχός του γιὰ λίγο, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ὑδραυλικοὺς τοῦ Βενέτου, ὁ Σίμωνας Στρατηγός: «...Uomo colto, valente nella lingua greca mirabile per la pazienza

χεται τὸν Δημήτριο Μπουμπούλη στὴν διεύθυνση τοῦ Κωττουνιανοῦ. Συνεπῶς, ὅσο κι ἂν μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε σχέσεις του μὲ τοὺς Μαυροκορδάτους, ἡ εἴδηση ὅτι ἀνέλαβε γύρω στὰ 1716 τὴ διεύθυνση τῆς αὐθεντικῆς σχολῆς στὸ Βουκουρέστι (Iorga, *Istoria invatamîntului romanesc*, Βουκουρέστι, 1928, σ. 64) εἶναι πάντως, μὲ κάποιον τρόπο, σφαλερή.

1. Στὰ 1711 ὁ Στρατηγὸς ἔχει ἀκόμη ἕνα ἐπίγραμμα στὰ *Παίγνια τῆς φαντασίας*, τοῦ Μαλάκη· ὕστερα, ἐκτὸς λάθους ἢ παραλείψεως, ξαναβρίσκουμε ἐπίγραμμά του σχετικὸ μὲ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, ὅταν ἀφιερώνει τὴν *Ἱστορικὴ μυσταγωγία* του, τὸ 1750, στὸν Κ. Μαυροκορδάτο.

2. Ἡ ΒΗ δίνει ὀλίγα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ὅσα αὐτὰ τὰ χρόνια ἔγραψε γιὰ ξένους ὁ Στρατηγός· συστηματικὴ ἔρευνα στὴν Μαρκιανὴ θὰ ἀπεκάλυπτε πολλαπλάσια. Θυμίζω ὅτι τὰ ὅσα ἐδημοσίευσε ἀπὸ κώδικα ὁ Σπ. Λάμπρος (ΝΕ, Ε' 1908, 424 κέ.), ἐπικαλύπτονται μερικὰ μόνο μὲ ὅσα ἀναγράφονται στὴν ΒΗ.

3. Μετάφραση Ἱππολύτου, καὶ χωριστά, Oratio Apologetica κλπ., σ. 2. Μὲ τὸν Carmeli συναντιέται καὶ ἄλλοτε τὸ ὄνομα τοῦ Στρατηγοῦ ὅπως σημειώνεται ἐδῶ στὴν οἰκεία θέση.

ed avvedutezza con cui si prestava alla coltura de' giovani... dédito a stare sempre in casa... Tutte l'idee érano di moderazione, e direi quasi di povertà, cosi volendo la condizione comune del luogo e della famiglia».

Ἀπὸ τὸν ἴδιο Σίμωνα ἔχουμε, ἀνέκδοτο κι αὐτό, ἕνα ἀξιόλογο τεκμήριο τῶν διδακτικῶν ἐπιδόσεων τοῦ θείου του. Πρόκειται γιὰ ἕνα γνωμολόγιο ἢ μᾶλλον θὰ ἐτολμοῦσα νὰ πῶ, παραθεματάριο, «Book of quotations», ὅπου οἱ παροιμίες ἐναλλάσσονται μὲ τὰ γνωμικὰ καὶ τὰ παραθέματα. Τὸ σύνολο σχολιάζεται λατινικά. Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό, ἂν εἶναι πρωτότυπο, ὅπως δηλώνεται στὴν ἐπιγραφή του, «Adagiorum selectio ab Antonio Stratego», συμπεραίνει κανεὶς μεγάλη ἔκταση ἐνδιαφερόντων καὶ ἀναγνώσεων τοῦ Στρατηγοῦ [1]. Στὸ ἴδιο μαθηματάριο ἔχει περιληφθεῖ καὶ ἕνα ἐπίγραμμα, ἀνέκδοτο κι ἐκεῖνο, ὅσο γνωρίζω· ἂς τὸ προσθέσουμε στὰ παλαιότερα γνωστά :

Ὅτι εὐφυεῖς οἱ μελαγχολικοί· Ἀριστοτέλ(ους) Προβλήμ(ατα), λ'.

Δίστιχον Ἀντωνίου Στρατηγοῦ.

Πυκνὰ μέλαινα χολὴ νύττει φρένας, ἠδὲ σαλεύει·
τῷδ' ἔμεν εὐφυΐην, ἤνεπ' Ἀριστοτέλης.

Φανερὸ εἶναι ὅτι ζοῦμε πιά, μὲ τὸν παλαιὸ σονετογράφο, σὲ ἕναν αἰώνα σοφίας καὶ ὄχι τέχνης.

Ἔτσι ἀπὸ τὶς μαρτυρίες καὶ τὶς ἀσχολίες ὅλες, τὸν καταλαβαίνει κανεὶς μακρυὰ ἀπὸ τὴν λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ ξεκομμένον ἀπὸ τὸν νεώτερο ἑλληνισμό. Περνοῦν δέκα, εἴκοσι, τριάντα χρόνια, ξένα ἀπὸ κάθε νεοελληνικὴ λογοτεχνικὴ ἐπίδοση, μετὰ τὸ νεανικὸ φούντωμα τοῦ 1708, ἀρχαῖα, λατινικά, ἰταλικά, ὅταν ἔξαφνα, τὸ 1745, χωρὶς τίποτε νὰ μᾶς ἔχει προετοιμάσει γιὰ μιὰ τέτοια στροφή, ὁ Ἀντώνιος Στρατηγὸς δημοσιεύει τὴν Βατραχομυομαχία, μ ε τ α γ λ ω τ τ ι σ μ έ ν η, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ τίτλου, «διὰ στίχου ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν εἰς τὸ κρητικὸν

1. Τὰ χαρτιὰ τοῦ Σ. Στρατηγοῦ ἔχουν κατατεθεῖ στὴν Μαρκιανή. Τὸ αὐτοβιογραφικὸ Ms Ital. 5637, τὸ παραθεματάριο, Ms Ital. 6778. Ὁ ἀνεψιὸς ἐπεσκίασε ἐντελῶς τὸν θεῖο· νομίζω ὅτι δύο εἰδήσεις ποὺ ἔφθασαν λίγο θολὰ ὥς ἐμᾶς γι' αὐτόν, ἀνάγονται πραγματικὰ στὸν Σίμωνα : αὐτὸς καὶ ὄχι ὁ Ἀντώνιος, ὅσο φαίνεται, ἔγραψε αὐτοβιογραφία, αὐτοῦ καὶ ὄχι τοῦ Ἀντωνίου, καθὼς φαίνεται, ἐστήθηκε τὸ ἄγαλμα (προτομὴ) στὴν Πάδοβα. Ὁ I. Valentinelli, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum Cod Mss Latini* (I, 1868, 159) ἔχει χρησιμοποιήσει, ἀλλὰ καὶ ἀλλοιώσει τὸ αὐτοβ. σημ. τοῦ ΣΣ.

ἁπλοῦν ἰδίωμα πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν τῶν φιλομαθῶν». Ἡ μετάφραση, καὶ τοῦτο ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικό, ἀφιερώνεται στὸν Πάνο καὶ τὸν Ζαχαρία Μαρούτζη, ἀνεψιοὺς τοῦ Σίμωνα Μαρούτζη : στροφὴ πρὸς τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Βενετίας, ὕστερα ἀπὸ μακρὰ ἀπομόνωση.

Τὸ ἔργο δὲν εἶναι καλό : ὁ μεταφραστὴς ἔχει ξεχάσει τὴν χρήση τοῦ ἐργαλείου· γλώσσα ἀδέξια, στιχουργία μὲ συχνὰ δρασκελίσματα. Μία λογιοσύνη, πού, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐπιτεύξεις τῆς Κρήτης, ξαναγυρεύει νὰ βρεῖ τὸν ἑαυτό της. Μὰ ἡ Κρήτη ξαναμίλησε στὴν ψυχὴ τοῦ πρόσφυγα καὶ μετανάστη, καὶ τὸν βλέπουμε καὶ πάλι νὰ ἀναζητεῖ τὸν δρόμο πρὸς τὴν χαμένη πατρίδα. Τὸ ξύπνημα τοῦτο μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ καθαυτό, γιατὶ δείχνει τὴν δύναμη τῆς μνήμης τῶν διασκορπισμένων κρητικῶν κάπου ὀγδόντα χρόνια μετὰ τὴν αἰχμαλωσία, ἀλλὰ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῶν γραμμάτων, γιατὶ φανερώνει σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἔντονη τὴν παρουσία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μέσα στὴν ἑλληνικὴ παιδεία : θὰ εἶταν περίεργο ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Στρατηγοῦ νὰ μὴν ἐβρισκόταν σὲ κάποιαν ἀνταπόκριση μὲ κάποια διάθεση τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων. Τὰ φαινόμενα σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶναι τόσο ἀραιά, ὥστε καὶ ἡ πύκνωσή τους νὰ δείχνει σὰν τυχαία· πάντως σημειώνω μέσα στὴν εἰκοσαετία ποὺ περιβάλλει τὴν ἔκδοση τῆς Βατραχομυομαχίας τοῦ Στρατηγοῦ : 1737 Ἐρωτόκριτος, 1745 Θυσία Ἀβραάμ, 1746 Ἐρωφίλη, 1748 Ἐρωτόκριτος, 1754 Βοσκοπούλα, 1755 Βοσκοπούλα, 1758 Ἐρωτόκριτος 1760 Θυσία Ἀβραάμ [1].

Ὅσο γιὰ τὴν Βατραχομυομαχία, περίεργο εἶναι, βέβαια ὅτι παρουσιάζεται τὸν ἑπόμενο χρόνο ἡ μετάφρασή της ἀπὸ τὸν Ὄστοβικ· σύμπτωση ; ἄμιλλα στιχουργική ; δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ ἀποφανθοῦμε πιθανά. Περισσότερο ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ γνωρίσουμε τὸ κλίμα ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπροκάλεσε τὴν μετάφραση τοῦ Στρατηγοῦ· στὸ κλίμα τοῦτο, φυσικά, θὰ ἐντάξουμε καὶ τὴν παιδεία τοῦ ἴδιου τοῦ Στρατηγοῦ, καὶ τὰ τυχὸν ἐνδιαφέροντά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα ἀ π ό γ ε υ μ α μᾶς ἔδωσαν οἱ ἀσχολίες του ἐπάνω στὰ ἀρχαῖα γνωμικὰ καὶ ἡ μετάφρασή του μιᾶς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη. Πάντως, τὸ 1744 ἐδημοσιεύθηκε στὴν Βενετία μία ὡραία ἔκδοση τῆς Βατραχομυομαχίας, μὲ δυὸ μεταφράσεις : μιὰ παλιὰ λατινικὴ καὶ μιὰ πρόσφατη ἰταλικὴ καμωμένη ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Lavagnoli. Ὁ παραλληλισμός, ἡ συνέκδοση τοῦ

1. Γιὰ τὸν πρόχειρο αὐτὸν ἔλεγχο χρησιμοποιῶ τὴν ΒΗ καὶ τὶς προσθῆκες Χατζηδήμου–Λαδᾶ.

ἀρχαίου κειμένου καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ δημοσιεύματα, ἀρκοῦν γιὰ νὰ κινήσουν τὴν προσοχή μας· ἀλλὰ ὁ Lavagnoli δὲν εἶναι καθόλου ἄσχετος ἀπὸ τὸν Στρατηγό : ἀνήκουν στὸν ἴδιο λόγιο κύκλο, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ σειρὰ τεκμηρίων.

Συγκρατῶ, δίπλα στοῦ Στρατηγοῦ, τὰ ἀκόλουθα ὀνόματα : τοῦ Lavagnoli (1718-1806) τοῦ Μιχαηλάγγελου Carmeli (1706–1766), καὶ τοῦ Μάρκου Foscarini (1695–1763). Ὁ τελευταῖος αὐτὸς φαίνεται νὰ ἔπαιξε μᾶλλον τὸν ρόλο μαικήνα καὶ προστάτη τῶν τριῶν ἄλλων, ὅσο κι ἂν ἡ λογιοσύνη του τὸν τοποθετεῖ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μαζί τους. Τὸ 1742 μὲ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Foscarini στὸ ἀξίωμα τοῦ Προβλεπτῆ, δημοσιεύεται ἕνας πανηγυρικὸς στολισμένος μὲ στιχουργήματα τοῦ Στρατηγοῦ μεταφρασμένα ἀπὸ τὸν Lavagnoli καὶ τὸν ἀββᾶ Carmeli· ἂς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Στρατηγὸς εἶναι ὁ σαφῶς πρεσβύτερος ἀπὸ τοὺς τρεῖς. Τὸ 1743, ἔχουμε τὴν μετάφραση τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τὸν Carmeli, καὶ τὸν λόγο του πρὸς τὸν Στρατηγό [1]. Τὸ 1744 σημειώνεται τὸ δημοσίευμα τοῦ Lavagnoli· τὸ βιβλίο ἀφιερώνεται στὸν Ἀλοΐσιο Foscarini, ἀδελφὸ τοῦ Μάρκου, ἀλλὰ στὸν πρόλογο μέσα περισσότερη τιμὴ γίνεται στὸν Μάρκο καὶ στὴν βιβλιοθήκη του παρὰ στὸν Ἀλοΐσιο. Ἕνα ἐπίγραμμα τὸ στολίζει, χαιρετισμὸς πρὸς τὸν Lavagnoli : τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ εἶναι ἔργο τοῦ Στρατηγοῦ· (ἂς προσθέσω γιὰ νὰ ὁλοκληρώσω τὴν εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ χώρου τὸν ὁποῖο μελετοῦμε ἐδῶ, ὅτι τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ἐνέπνευσε ἕνα σονέτο στὸν Gasparo Gozzi [2])· ὅλα αὐτὰ συνθέτουν μιὰ ὡραία μορφὴ τοῦ Στρατηγοῦ. Μὰ τὸν ἴδιο ἀκόμη χρόνο, στὰ 1744 πάντοτε, ὁ Μάρκος Foscarini, Riformatore dello Studio di Padova, μαζὶ μὲ τὸν συνάδελφό του Ἰωάννη Emo, χορηγεῖ ἕνα ἐφάπαξ ἀπὸ 150 δουκάτα στὸν πάντοτε πενόμενο Στρατηγό [3]. Τέλος, τὸ 1745 ἔχουμε τὴ μετάφραση τῆς Βατραχομυομαχίας ἀπὸ τὸν τελευταῖον αὐτόν. Τέτοιο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ κλίμα ἀπὸ ὅπου βγαίνει τὸ βιβλίο.

Ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο, ἡ ξαφνικὴ τροπὴ πρὸς

1. Βλ. ἐδῶ σημ. 3 τῆς σελ. 4.

2. Παραθέτω φωτογραφία τῆς σελίδας μὲ τὸ ἐπίγραμμα. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ ἀκόλουθος : *La Batracomiomachia di Oméro greca, latina e italiana*, Βενετία, 1744. Τὸ ἐπίγραμμα ἔχει ξαναδημοσιευθεῖ, τουλάχιστον μία φορά, ἀπὸ τὸν Λάμιο, *Novelle Letterarie* Ϛ', 717. Ὅσο γιὰ τὸν Gozzi, στὸ ἀντίτυπο ποὺ χρησιμοποιῶ, τὰ δύο τελευταῖα φύλλα τοῦ βιβλίου δίνουν δύο παραλλαγὲς τοῦ σονέτου. Δὲν ξέρω ἂν ἐπρόκειτο νὰ γίνει carton.

3. Πανεπιστήμιο Πάδοβας, Arch. Ant. φάκ. 606.

τὸν κρητικὸ χρωματισμὸ τοῦ ποιητικοῦ μεταφράσματος, τονισμένη ἐμφαντικὰ ἀπὸ τὸν Στρατηγό. Ἀργά, περασμένα τὰ πενήντα του χρόνια, ὁ Στρατηγὸς εἶχε ξαναβρεῖ τὴ γεύση τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας. Ὕστερα ἀπὸ μακρὰ χρόνια χωρισμοῦ, σχεδὸν σαράντα, δὲν ὑπῆρχε πιὰ τρόπος νὰ ξαναδέσει ἡ παλιὰ δοκιμή, τὸ σονέτο τῆς νεανικῆς Συλλογῆς, μὲ τὸ μετάφρασμα τῆς ὥριμης ἡλικίας. Ὅμως ἀξιόλογο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μεταφραστικὴ προσπάθεια τοῦ Στρατηγοῦ δὲν φαίνεται τυχαία : τὸ 1745 δίνει τὴν μετάφραση ἑνὸς ἄλλου ἔργου, πεζοῦ, ἰταλικοῦ, ἰατρικοῦ, καὶ τὸ 1750 δημοσιεύει ἕνα κατηχητικὸ βιβλίο [1]. Καὶ τὰ τρία βιβλία αὐτὰ τῶν ὡρίμων χρόνων του, ἔχουν δύο στοιχεῖα κοινά : τὸ ἕνα εἶναι ἡ γλώσσα, ὅπου φανερώνεται μία ἔντονη τροπὴ πρὸς τὴν δημοτική· τὸ ἄλλο εἶναι ὁ διδακτισμός. Ἡ ἰταλοθρεμμένη ἑλληνικὴ διασπορὰ ἔρχεται κι ἐκείνη νὰ συντρέξει στὸν δρόμο πρὸς τὸν διαφωτισμό.

Κ. Θ. Δημαρᾶς

1. Τὸ κατηχητικό, ἡ *Ἱστορικὴ Μυσταγωγία*, φέρεται ὡς μετάφραση τοῦ Claude Fleury. Τὸ πνεῦμα ὅμως τοῦ διαφωτισμοῦ εἶναι ἔκδηλο στὸν πρόλογο τοῦ Στρατηγοῦ : γράφει «εἰς τὴν ἁπλουστέραν φρᾶσιν τῆς κοινῆς γλώσσης, διὰ νὰ ἠμπορῇ διαβάζωντάς το, καθ' ἕνας καὶ μάλιστα ὁ ἁπλοῦς λαός, νὰ καταλαβαίνῃ εὔκολα τὴν ἔννοιάν του».

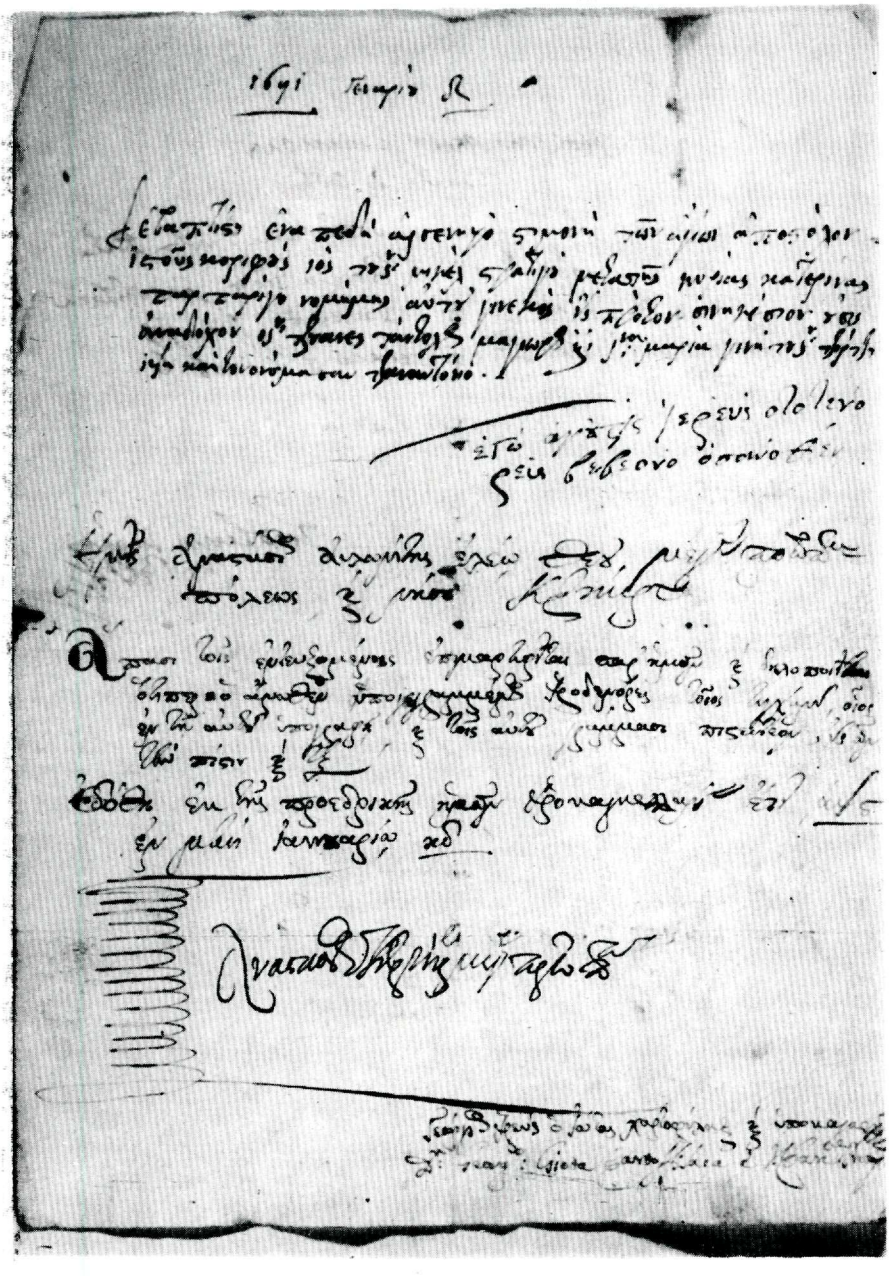

1. Πιστοποιητικὸ γιὰ τὴν βάπτιση τοῦ Στρατηγοῦ.

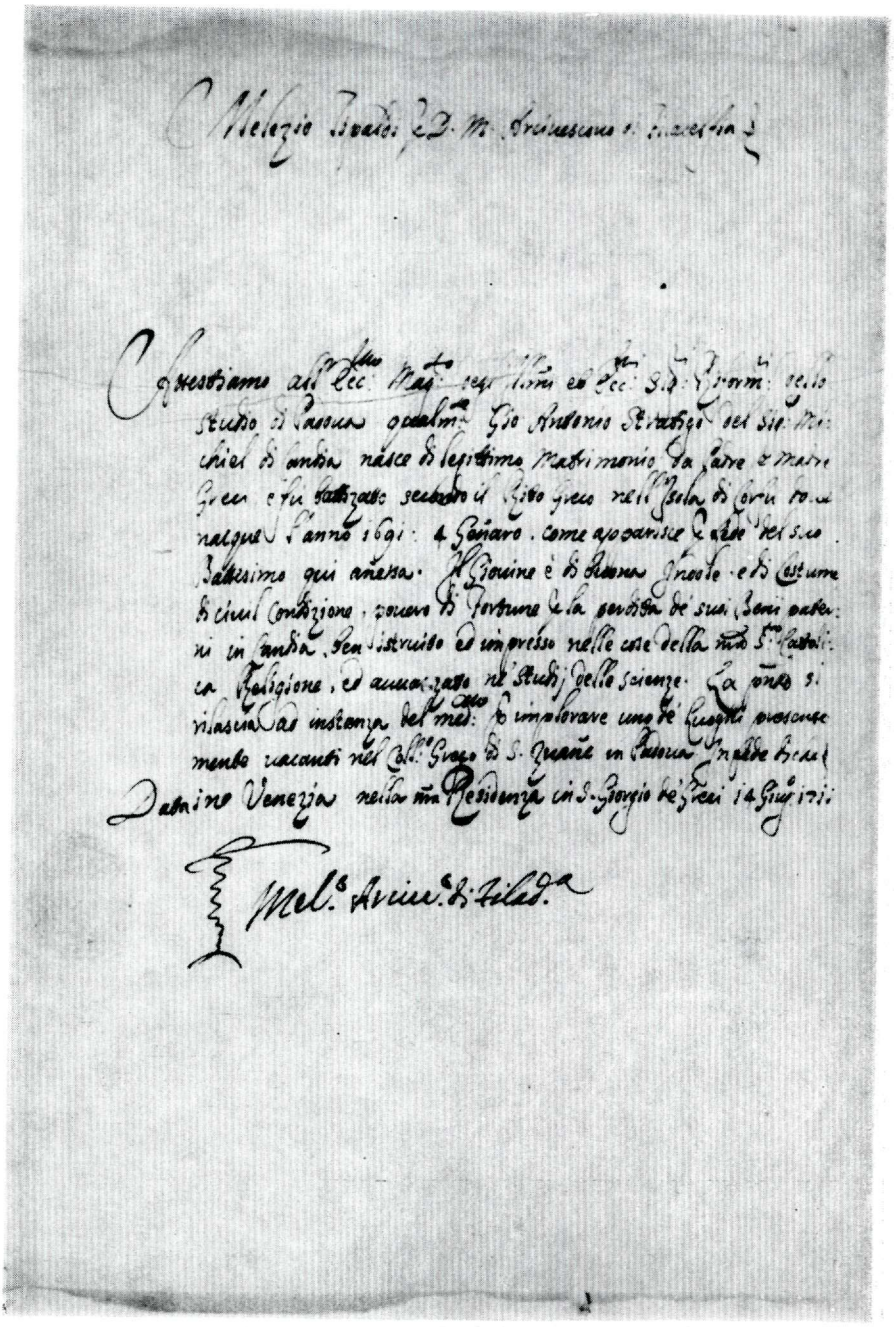

2. Συστατικὸ τοῦ Μελετίου Τυπάλδου γιὰ τὸν Στρατηγό.

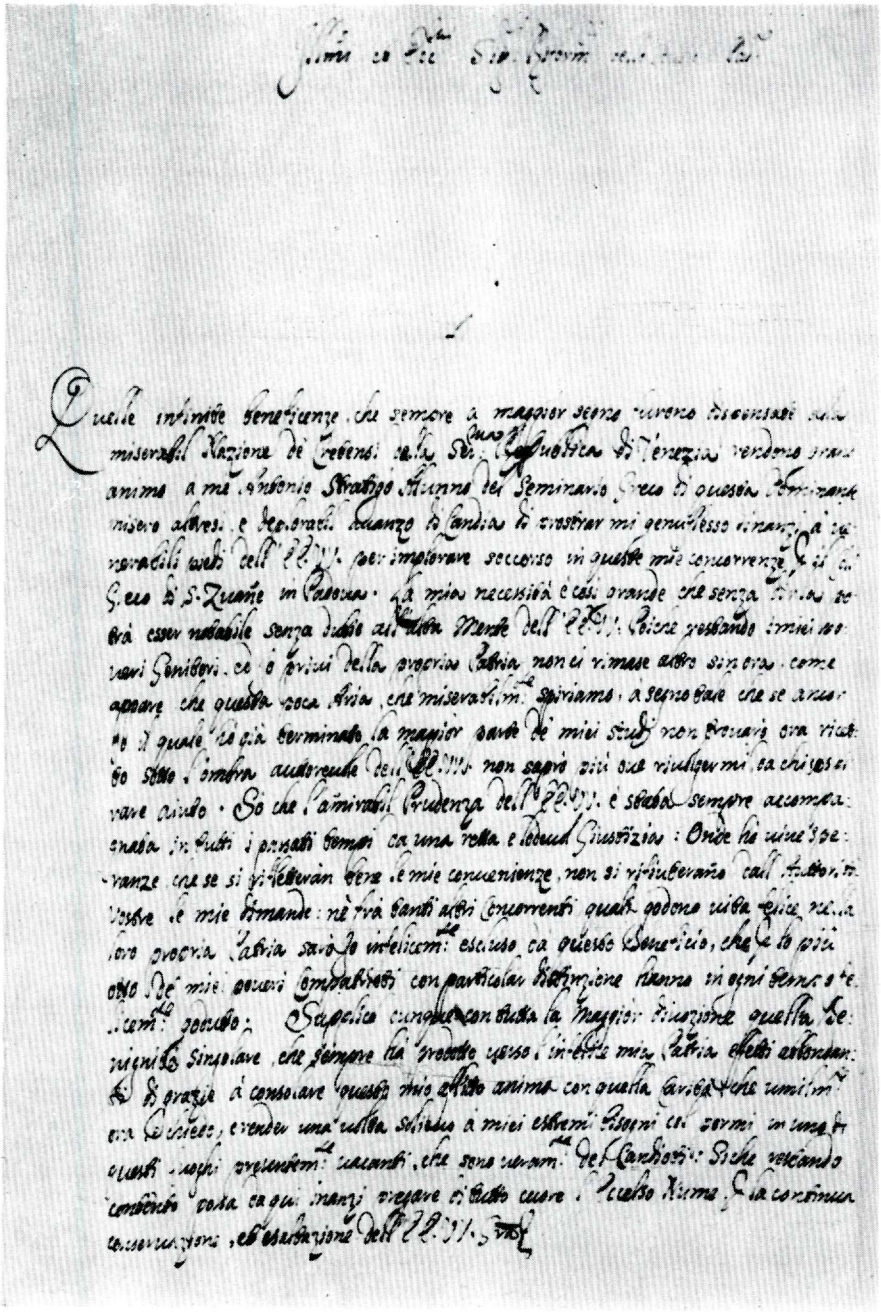

3. Αἴτηση τοῦ Στρατηγοῦ.

Εἰς τὸν πολυμαθῆ

ΑΝΤΩΝΙΟΝ ΛΑΥΑΓΝΩΛΟΝ,

τὸν τῶν Ὁμήρου Βατραχομυομαχίαν ἰταλικοῖς μεθηρμηνεύκοτα μέτροις·

ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ

Αντωνίου Στρατηγοῦ τοῦ Κρητὸς Ἐπιστάτου καὶ Διδασκάλου τοῦ ἐν τῷ κλεινῷ Παταβίῳ Κωττουνιανοῦ Ἑλληνομουσείου.

Σμίνης κρατερῆς ζηλῶ σ' Ἀντώνιε ἄρτι,
Τῶν ἐπέων καλοῖς Αὐσονίοισι πόρες.

Ἥρωας δέρκω Βαρράχων, Μυῶν τ' ἐναλάγδιν
Ὅρκον ὁμωμοκότας, σαυτὸν ἄθικτον ἔχειν.

Εὖγ' ἀρετῆς τίνων· Παλλὰς τοι γάρ κεν ὑπείξοι·
Ἧς πέπλον βρώθη, κ' ἔστα βεβλάφαται.

4. Ἐπίγραμμα τοῦ Στρατηγοῦ σὲ βιβλίο τοῦ 1744.